فصلنامه علمی- پژوهشی

بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد – مدرسه های دوره قاجار*

دکتر محمد رضا بمانیان ** **کورش مومنی** *** **دکتر حسین سلطان زاده** ****

تاریخ دریافت مقاله : ۸۹/۱۲/۱۵
تاریخ پذیرش مقاله : ۹۰/۳/۱۲

چکیده

دوره قاجار را می توان دوره نوآوری و شـــروع تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. از جمله این تحولات، رابطه فزاینده و مراودات مختلف با غرب است که به دنبال ورود دانش ها و علوم جدید به ایران،شاهد تاثیرات ویژه این امر بر هنر و معماری و به ویژه بر تزئینات بناها در دوره قاجار هستیم. از جمله مهم ترین این تحولات و دانش های جدید می توان به اختراع و ورود فن عکاسی و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال های اروپایی اشاره نمود. در این مقاله از روش تحقیق توصیفی – تحلیلی و مطالعات کتابخانه ای در مورد معماری مسجد – مدرسه ها و همچنین مطالعات میدانی به صورت حضور در مکان و مشاهده مستقیم، استفاده شده است و تاثیر این تحولات بر تزئینات مسجد – مدرسه های دوره قاجار مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. بر اساس بررسی و مطالعات صورت گرفته، قسمت عمده ای از تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد – مدرسه های دوره قاجار از عکس ها، تمبر ها و کارت پستال های آن دوران الگو گرفته شده و تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال دار، انسان با لباس اروپایی، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب سازی همراه با دسته گل های مختلف به ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی کاری و حجاری این بناها به چشم می خورد.

واژگان کلیدی

نقوش کاشی کاری، تزئینات، مسجد- مدرسه، تحولات فرهنگی دوره قاجار.

* این مقاله برگرفته از بخشی از رساله دکتری نگارنده کورش مومنی با عنوان **بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی در معماری مسجد- مدرسه های ایران**، مورد مطالعه: دوره قاجار با راهنمایی جناب آقای دکتر محمد رضا بمانیان و مشاوره جناب آقایان دکتر حسین سلطان زاده و دکتر رحمت اله صدیق سروستانی در گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس می باشد.

** دانشیار گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران
Email:Bemanian@modares.ac.ir

*** دانشجوی دکتری معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران
Email:K_momeni@modares.ac.ir

**** استادیارگروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی ، شهر تهران، استان تهران
Email:H72soltanzadeh@gmail.com

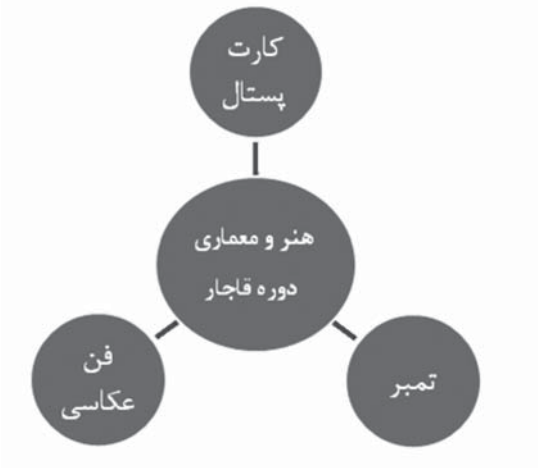
Archive of SID
www.SID.ir

مقدمه

اهمیت دوره قاجار را می توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره تحولات اساسی در کلیه شئون زندگی ایرانیان و به طبع معماری روی داد. منابع تاریخی عوامل متعددی را به عنوان ریشه های این تحول مورد توجه قرار می دهند که از مهم ترین آن ها می توان به دو مورد زیر اشاره کرد:

الف-عدم توجه به علوم جدید در ابتدای دوره قاجار: در نتیجه انحصار توجه به مذهب و علوم دینی در دوره صفوی و عدم توجه به علوم طبیعی، ریاضی و صنایع جدید و وجود حائل(یعنی مملکت عثمانی) بین ایران و اروپای غربی، کشور ما با آلات و ادواتی مجهز و با علومی آشنا بود که آن را در مقابل حملات روسیه با فنون جنگی جدید و اسلحه تازه توانایی مقاومت و مبارزه طولانی نبود لذا در کشمکش و رقابت مذکور جز شکست چیزی عاید نشد.«در اثر ضربه های شدیدی که طی جنگ های ایران و روسیه و دو شکست ایران که در پی آن سرزمین های مهم ایران از آن جدا شدند، ناگهان ایران از خواب بیدار شد. عده ای از اولیای دولت متوجه و متنبه شدند که دیگر با اعلان جهاد، قشون چریک، ساز و برگ قدیم، اسلحه و مهمات پیش و طرق جنگی سابقنمی توان در مقابل سپاه منظم دشمن کاری از پیش برد و باید با اخذ تمدن و فرهنگ جدید مانند اروپاییان سرباز را تربیت کرد. مجهز به سلاح جدید و آشنا به فنون تازه نمود. از این نظر، ورود ایران به مدرنیته را می توان پس از شکست غم انگیز ایران از سپاه روس و امضای دو معاهده تحقیر آمیز گلستان و ترکمنچای بدانیم. (افشارمهاجر، ۱۳۸٤، ۵۷)

ب- ارتباط فزاینده ایران و غرب: دردوران قاجار ارتباط فزاینده ای میان ایران و غرب شکل گرفت که می

تصویر۱- رابطه هنر و معماری دوره قاجار با تحولات و دانش های جدید

توان این ارتباط را از سه مجرای مشخص دانست که دارای برخی ویژگی های سازنده نیز بود. این روابط از نیازهای علمی، فنی و آموزشی کشور سرچشمه می گرفت و تاثیرات ژرف اجتماعی و فرهنگی برجا گذاشت و مقاصد متنوع تری را شامل گردید. کانال اول، فرستادگان نظامی از کشورهای اتریش، ایتالیا، فرانسه، آلمان و روسیه که برای تربیت و تجهیز سپاه ایران به کشور آمده بودند.

این ارتباطات که ابتدا نظامی بود، کم کم در زمینه های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری ایران نیز تاثیر گذاشت. «طی این ارتباط ها طبیعی بود که سران اروپایی هدایایی را به دربار شـــاه می آوردند که در بین آن ها آثار هنری زیادی نیز وجود داشت. با این روند به نوعی شاه و درباریان با سبک های هنر غربی آشنا شدند. از طرف دیگر گروه هایی از تجار نیز وارد ایران شدند که با خود

جدول۱-عکس های دوره قاجار

دور نمای گنبد و ایوان صحن نو حضرت معصومه(ع) در سال ۱۳۰۸ه.ق، عکاس: عبدالله قاجار، ماخذ: حسامی، ۱۳۸۸، ٤

عبدالمجیدمیرزا عین‌الدوله(۱۳۰٦-۱۲۲۳ه.ق)، نخست‌وزیر مظفرالدین‌شاه، با لباس‌ملیله‌دوزی، نشان، حمایل، شمشیر مرصع، کلاه و دستکش‌سفید در دست راست، نشسته بر روی‌صندلی، ماخذ: کتابخانه ملی(www.Nlai.ir)

Archive of SID

www.SID.ir

محصولات اروپایی همچون پرده های نقاشی، باسمه ها و کتاب های چاپی را به بازارهای ایران وارد کردند که این امر باعث آشنا شدن مردم عادی با این آثار شد».(Brend، ۲۰۰۱، ۱۵۳) مجرای دوم، مستشرقین و مبلغان مذهبی که به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از عصر صفوی از سفر به ایران خودداری نمودند، ولی از اواسط حکومت قاجاریان بار دیگر فرصت دیدار از ایران را یافتند. به این ترتیب ایشان به ساختن کلیساهایی در ایران مشغول شدند.

همچنین از دیگر عوامل نفوذ هنر غربی در هنر و معماری ایران، ورود هنرمندان اروپایی به ایران و مشغول به کار شدن آن ها برای تزئین بناهای مختلف است.(سالاری، ۱۳۸۹، ۱۰۴-۱۰۵) راه سوم ارتباط با غرب اعزام محصل بود. این افراد پس از بازگشت علاوه بر بهره گیری از دانش جدید، نخستین دریچه ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند. این افراد در پست های حساس سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گمارده شدند و از این راه وسیله ای برای اشاعه گرایش ها و الگوهای غربی در کشور شدند.

تصویر۲- تمبر احمد شاه قاجار(تاریخ انتشار: ۱۳۳۱ه.ق مصادف با ۱۲۸۹ش)، تمبر سبز - آبی دروازه قزوین تهران و تمبر قرمز - آبی مسجد گوهرشاد مشهد، (تاریخ انتشار: ۱۳۳۵ه.ق مصادف با ۱۲۹۳ش)، ماخذ: www.Mana stamp-ghajar.blogfa.com

جدول۲- کارت پستال های دوره قاجار

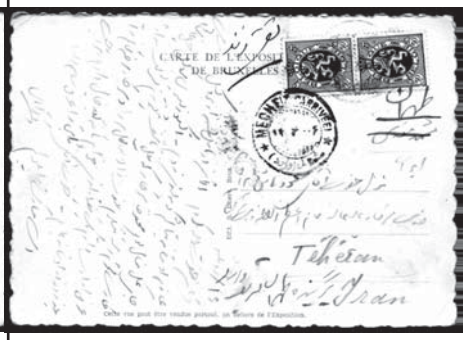

کارت پستال با طرح دختر ارمنی و تمبر ناصرالدین شاه از محله قدیمی و ارمنی‌نشین جلفای اصفهان،(تاریخ چاپ: ۱۲۷۵ه.ق)، ماخذ: www.Fouman.com

تصویری از کارت پستال طبع رسیده در نمایشگاه پاریس ۱۳۱۸ه.ق، ماخذ: افشار، ۱۳۸۹، ۱۶۷

کارت پستال ارسالی دکتر امامی از بروکسل به مشهد(احتمالا منزل مسعود تاش) و سپس دوباره از مشهد توسط تقی زند به اعظم السلطنه در تهران(تاریخ چاپ: ۱۳۵۶ه.ق مصادف ۱۳۱۴ش و ۱۹۳۵م)، ماخذ: www.Qajarwoman.org

Archive of SID

www.SID.ir

جدول ۳- بناهای مورد بررسی دوره قاجار

شاخص ترین مسجد - مدرسه های دوره قاجار	تهران	قزوین	اصفهان	کاشان
	۱-مسجد-مدرسه حاج قنـــــبرعلی خان (سعدیه) ۲-مسجد-مدرسه خازن الملک ۳-مسجد-مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری) ۴-مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی) ۵- مسجد-مدرسه شیخ عبدالحسین ۶-مسجد-مدرسه فیلسوف الدوله ۷-مسجد-مدرسه معمار باشی ۸-مسجد-مدرسه‌میرزاموسی(عبدالله‌خان)	۹- مسجد-مدرسه‌سردار	۱۰-مسجد-مدرسه سید	۱۱-مســـــجد-مدرسه آقابزرگ

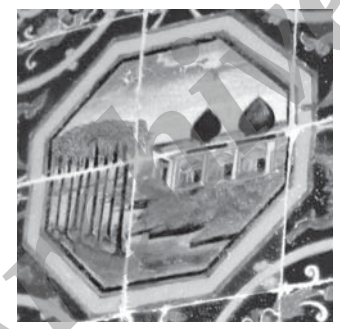
جدول ۴- مقایسه تطبیقی نقش مناظر معماری مسجد - مدرسه های قاجار با عکس ها ، تمبر ها و کارت پستال ها

تمبر، عکس و کارت پستال	نقش
 تمبر مسجد ایاصوفیه،(تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار ۱۳۳۵ه.ق مصادف با ۱۹۱۴م)، ماخذ: www.Colnect.com	 مسجد - مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹
 تمبر مسجد ایاصوفیه،(تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار۱۳۳۴ه.ق مصادف با ۱۹۱۳م)،ماخذ:www.Shutterstock.com	
 کارت پستال با تصویر شاه چراغ شیراز،(اواخر دوره قاجار حدود ۱۳۲۵ه.ق مصادف با ۱۲۸۳ش)،ماخذ: www.Ayandenews.com	 مسجد-مدرسه سید اصفهان، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

Archive of SID

www.SID.ir

ادامه جدول ۴

تمبر	نقش
 تمبر با طرح تاج محل هندوستان، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی حدود ۱۳۷۰ه.ق مصادف با ۱۹۴۹م)	 مسجد – مدرسه سپهسالار جدید(شهید مطهری)، ماخذ: نظریان، ۱۳۸۸، ۸۹۳
 تمبر با طرح تاج محل هندوستان، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی حدود ۱۳۵۶ه.ق مصادف با ۱۹۳۵م) ماخذ: Philatelyhobby.blogspot.com	
 دورنمای ایوان و گنبد جناب مسلم بن عقیل در سال ۱۳۱۹ه.ق عکاس: محمد جعفر میرزا قاجار، ماخذ: حسامی، ۱۳۸۸، ۷	 مسجد – مدرسه سید اصفهان ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

۱- رابطه تحولات فرهنگی و دانش های جدید با هنر و معماری قاجار

در اثر این روابط، تحولات فرهنگی و دانش های جدیدی در ایران شکل گرفت که تاثیر مستقیمی بر هنر و معماری دوره قاجار گذاشت که از مهم تـــــــرین آن ها می توان به ۱-اختراع و ورود فن عکاسی ۲-ورود و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی ۳- ورود کارت پستال های اروپایی به ایران اشاره نمود. (تصویر۱)

۱-۱- تاثیر فن عکاسی برهنر و معماری قاجار

عکاسی را می توان یکی از اعجاب آورترین پدیده های سده نوزدهم دانست که تاثیرات شگفتی بر آرایه های بناهای دوره قاجار بر جا گذاشته است. «یکی از تحولات دوره قاجار فن عکاسی است که در۱۲٦٦ه.ق وارد ایران شد. این دانش جدید به دلیل ویژگی های منحصربه فردش که در آن زمان آرزوی بشر بود، بسیار مورد توجه همه به ویژه شاه و درباریان قرار گرفت. این فن درنگاره های ایران تاثیر فراوان داشت. چنان که در نگاره کاشی های این عصر طرح هـــایی می بینیم که مانند پرتره عکاسی شده از شخصیت های مهم مملکت و یا بناهای ساختمانی و برخی مناظر طبیعی و تصاویری از حیوانات است. (جدول۱)چنان

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۳- تمبر با طرح پرندگان(تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار حدود ۱۹۰۰-۱۹۳۵م)، ماخذ: عکس راست www.Christies.com، عکس وسط www.Thescrapbookcompany.co.uk و عکس چپ www.Shutterstock.com

تصویر٤-کارت پستال با طرح پرنده(تاریخ انتشار:اواخر دوره قاجار)،ماخذ:www.Ebay.co.uk

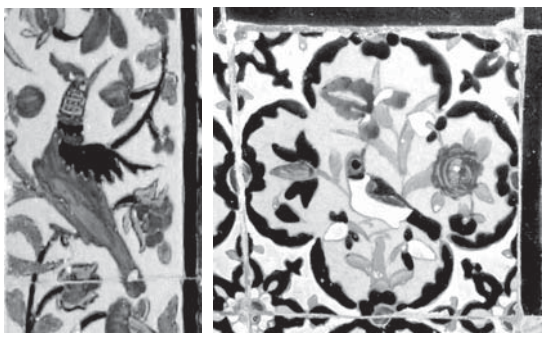
چه پیش از این برای تزئین بناها از تصاویر ابنیه و منظره هایی از طبیعت و حیوانات استفاده نمی شد. همین طور در قاب قرار گرفتن این تصاویر نیز خود حاکی از این تاثیرپذیری است. چون همواره در تزئینات پیش از عصر قاجار، نقوش در حال گسترش مانند شاخ و برگ اسلیمی که در سطح گسترش پیدا می کردند، استفاده می شد و تصاویر قاب شده از این دوران به بعد رواج پیدا کرد و از طرف دیگر نگاره ها دارای حالت واقع گرا شدند و اصول عمق میـــــدان (پرسپکتیو) و سایه روشن در بسیاری از آن دیده می شود. همچنین سیاه وسفید بودن برخی نگاره ها، دلیلی دیگر است که نشـــان می دهد بسیاری از کاشی نگاره ها از عکس های آن دوره الگو برداشته اند». (ذکاء، ۱۳۷٦، ٤-۱٤)

۲-۱- تاثیر تمبر بر هنر و معماری قاجار

آشنایی ایرانیان با تمبر، به عنوان یکی از مظاهر پست جدید از طریق کشورهای همسایه صورت گرفت. اولین کشوری که در آسیا به چاپ و نشر تمبر مبادرت ورزید، دولت ترکیه بود که تمبر را با نشان طغرایی عثمانی نقش داد و پس از آن ایران دومین کشور آسیایی بود. «تا پیش از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، نامه ها به وسیله مامورین مخصوص که چاپار خوانده می شدند بین شهرهای داخلی حمل می شد ولی از این دوره به بعد استفاده از تمبر برای پرداخت هزینه پست مطرح شد، به این ترتیب که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار(۱۸٦٥م)، گروهی از تهران برای تهیه و سفارش تمبر عازم پاریس شدند تا مقدمات تهیه نمونه هایی برای تمبر ایران را فراهم آورند».(نوین فرح بخش، ۱۳۷۹، ۷)سرانجام در سال ۱۸۷۷م ایران به عضویت اتحادیه پستی جهانی درآمد.«اولین نمونه های تمبر ایران با طرح شیر و خورشید که علامت رسمی ایران بود، توسط «آلبرت بار» طراح فرانسوی تهیه شد و در آن از نقش شیر و خورشید شمشیر به دست که در یک قاب دایره در چهار رنگ متفاوت که بیان گر بهای هر کدام بود، استفاده شد».(همان، ۹)«به مرور زمان تصویر روی تمبرها تغییر کرد و تصویر ناصرالدین شاه را بر روی تمبر طراحی کردند و بعد تصویرچهره (پرتره) صورت مظفرالدین شاه، محمد علی شاه و به این ترتیب تمبرهای گوناگون با تصاویر شاهان قاجار طراحی شد، به مرور زمان تصاویری از ابنیه وارد تمبرها شد چنان چه عکسی از دروازه تهران در روی تمبرهای دوران احمد شاه دیده می شود».(همان، ۱۰٦)با بررسی و مقایسه طرح تمبرها متوجه می شویم که برخی از نقوش نگاره های دوره قاجار برگرفته از طرح تمبرها می باشد که خود آن ها از روی نمونه های اروپایی اقتباس شده اند.

۳-۱- تاثیر کارت پستال بر هنر و معماری قاجار

یکی دیگر از عوامل موثر در تغییرات ایجاد شده در نگاره های ایران ورود کارت پستال های اروپایی به ایران است. در لغت نامه دهخدا کارت پستال این گونه تعریف

تصویر٥- نقش گل و مرغ مسجد-مدرسه آقابزرگ کاشان، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر٦- نقش انواع پرندگان در نقوش کاشی کاری مدرسه خان شیراز، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۰

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۷- نقش طاووس بر بالای اسم شاه سلطان حسین بر بدنه بیرونی سردر ورودی اصلی مدرسه چهارباغ اصفهان(راست) و نقش طاووس سردر اصلی مسجد - مدرسه سید اصفهان ماخذ: تصویر۱راست: لوح فشرده اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان و تصویر چپ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر۸- تمبر و کارت پستال با نقش انگور،تاریخ انتشار:حدود اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی) ماخذ: تصویر راست و وسط www.Shutterstock.comو چپwww.Mnartists.org

شده است: «مأخوذ از فرانسه، به ورقه پستی یا برگ مقوایی گفته می شود که روی آن چیزهایی می نویسند و به مقصد می فرستند».«کارت پستال با اندکی تاخیر در اواسط سده ۱۳ه.ق وارد ایران شد که تاثیر بسیاری در نقوش کاشی کاری گذاشته است».(افشار مهاجر، ۱۳۸٤، ۷٦) البته از تاریخ دقیق ورود کارت پستال به ایران هیچ اطلاع دقیقی در دست نیست اما به طور یقین رواج آن در ایـران مقـارن با دوران رواج این گـونه مراسـلات پسـتی در خارج است، به ویژه کارت پستال هایی از ایرانیانی، که در نیمه دوم سده ۱۳ه.ق به خارج سفر کرده بودند در دست است که برای دوستان خود در ایران می فرستادند و حتی برخی رجال قاجار نیز مراسلات خود را از اروپا بر روی کارت پستال می نوشتند. (جدول ۲)«پیشرفت فن عکاسی موجب شد تصاویر متنوع تری از مناظر و آثار هنری بر روی کارت ها اجرا شود». (صافی، ۱۳٦۸، ۱۷)در تصاویری که بر روی این کارت ها چاپ می شد تصاویری از رجال و بزرگان، آثار تاریخی، مناظر شهری، مناظر طبیعی و حتی آثار نقاشی اروپایی به چشم می خورد(جدول ۲) که به نظر می رسد تصاویر این کارت ها الهام بخش برخی از نقوش تزئینات بناهای دوره قاجار است.

۲-بررسی نمونه ها

در این پژوهش سعی بر آن است با روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و با مطالعات کتابخانه ای در عرصه معماری مسجد - مدرسه ها و همچنین در زمینه تحولات و دانش های جدید دوره قاجار و با مطالعات میدانی به صورت مشاهده مستقیم تزئینات و نقوش مسجد -مدرسه های دوره قاجار، تاثیر سه تحول مهم دوره قاجـــــــــــــــار: ۱-فن عکاسـی ۲- تمبر ۳-کارت پستال بر تزئینات و نقوش مسجد -مدرسه های دوره قاجار مورد ارزیابی

Archive of SID

www.SID.ir

و بررسی قرار گرفته و در پایان به صورت جداولی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرند. در این راستا، یک جامعه آماری متشکل از مهم ترین مسجد - مدرسه های دوره قاجار از نظر محتوی تزئینات بر اساس معیارهایی همچون با ارزش و شاخص بودن، کامل و سالم بودن و امکان دسترسی محقق انتخاب شدند.(جدول ۳)

در این بررسی با نقوش کاشی کاری و تزئینات حجاری مواجه می شویم که شباهت بسیار زیادی با تصاویر تمبرها، کارت پستال ها و عکس های دوره قاجار دارد.تصاویر این تزئینات اغلب مناظر معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال دار، انسان با لباس اروپایی وطرح گل و گلدان و کاسه بشقاب سازی همراه با انواع گل به ویژه گل سرخ و زنبق است؛ که معمولا در لچکی بالای ایوان ورودی، مدرس و حجره های گرداگرد صحن مرکزی مسجد - مدرسه ها، پاستون و ازاره رواق و ایوانچه جلوی حجره ها و بدنه گلدسته ها دیده می شود.

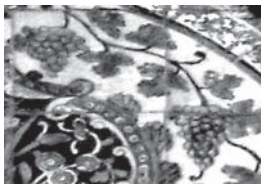
منظره معماری

مناظر معماری جزو طرح هایی هستند که در دوره قاجار به بسیار مورد استفاده قرار گرفته اند. منظره معماری در نقوش کاشی کاری سه مسجد - مدرسه سپهسالار جدید(شهید مطهری)، معمار باشی وسید اصفهان به کار رفته است که نمونه های شبیه همان منظره ها بر روی تمبر ها، عکس ها و کارت پستال ها مشاهده می شود. (جدول٤).

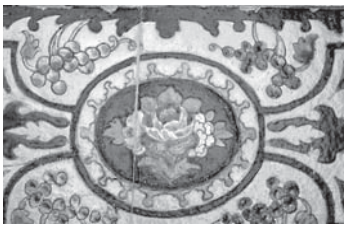
نقش پرندگان

نقوش حیوانی کم و بیش در آثار هنری به کار رفته است، اما نقش عمده ای که نسبت به نقش های دیگر حیوانی حضور بیش تری دارد نقش انواع پرندگان است که در کنار نقوش گیاهی، ترکیبی دل پسندی را به وجودآورده است. نقش پرندگان اغلب نقشمایه تمبر و کارت پستال بسیاری از کشور ها و همچنین با اختراع فن عکاسی موضوع بسیاری از عکاسان بوده است. (تصاویر۳و٤) نقش انواع پرندگان در نقوش مسجد – مدرسه آقابزرگ کاشان از یازده مسجد - مدرسه مورد بررسی، به کار رفته و در نقوش گچ بری و کاشی کاری سردر اصلی بنا و همچنین ازاره ایوان منتهی به گنبدخانه اصلی مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان نیز مورد استفاده قرار گرفته است. (تصویر٥)علاوه بر این نقش دو طاووس در سردر ورودی اصلی مسجد - مدرسه سید اصفهان نیز به چشم می خورد. (تصویر۷)

به نظر می رسد این تصاویر بیش تر متاثر از آثار گل و مرغ هستند که پیشینه آن ها به اواخر عهد صفوی، زند و نیمه نخست قاجار می رسد. مشابه این نقوش در تعدادی از مدارس دوره صفویه همچون مدرسه چهارباغ اصفهان و مدرسه خان شیراز نیز مشاهده می شود.در نقوش کاشی کاری مدرسه چهارباغ اصفهان، نقش طاووسی بالای اسم

تصویر۹- مسجد- مدرسه میرزاموسی(راست) و مسجد مدرسه قنبرعلی خان(چپ)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر۱۰- مسجد-مدرسه معمارباشی(راست) و مسجد- مدرسه سید اصفهان(چپ)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر۱۱- مظفرالدین شاه قاجار(۱۲٦۹-۱۳۲٤ه.ق)و محمد علی شاه قاجار(تاریخ انتشار: ۱۳۲۷ه.ق مصادف با ۱۲۸۵ش)، ماخذ: تصویر راست سایت کتابخانه ملیwww.Nlai.ir و چپ www.Allcollection.net

تصویر۱۲- مسجد- مدرسه خازن الملک، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

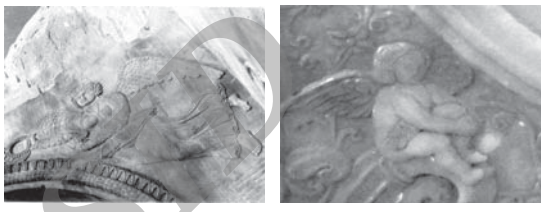
شاه سلطان حسین بر بدنه بیرونی سردر ورودی اصلی مدرسه به کاررفته است. همچنین نقش انواع پرندگان به صورت گسترده در نقوش کاشی کاری مدرسه خان شیراز به ویژه در نقوش کاشی کاری نمای حجره ها و مدرس های گرداگرد حیاط مرکزی تحت تاثیر مکتب گل و مرغ شیراز به کاررفته است. (تصاویر٦و۷)

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۱۳- نقش الهه عشق(کوپید) در نقوش حجاری مسجد – مدرسه خازن الملک، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر۱٤- نقش الهه عشق(کوپید) در نقوش حجاری مسجد – مدرسه خازن الملک(راست)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹ و نقش فرشته بال دار(مظهر رب النوع فتح و پیروزی) در گوشه سمت راست بالای طاق بستان(چپ)، ماخذ: (حاتم،۱۳۸۱، ۱۰۱)

تصویر۱۵- نقش تمبر با نقش فرشته بال دار، (تاریخ انتشار: حدود اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی) ماخذ: www. Germanpostalhistory.com

تصویر۱٦- نقش کارت پستال با نقش فرشته بال دار، (تاریخ انتشار: درحدود ۱۳۲۱ه.ق مصادف با ۱۹۰۰م) ماخذ: عکس راست www.Jayrewcraftshop.co.ukو عکس چپ.www barbspics.com)

نقش انگور

نقش انگور به طور واقع گرا پیشینه ای دیرین در هنرهای تصویری دارد و از هنر مصر باستان تا مکتب های عهد بیزانس نیز مورد استفاده گرفته است.با ورود اسلام به ایران و نفی شمایل نگاری و گرایش نقوش تزئینی بناها به نوعی به سوی نقوش گیاهی و هندسی، نقشمایه های گیاهی متنوع و زیبایی مطرح شد که معمولا به صورت نقوش پیچان بودند که در سطح گسترش پیدا می کردند. از جمله گیاهان پیچک تاک است. در باور ایران باستان تاک نماد خاندان سلطنت است. «تاک در بخش اعظم نمادگرایی عیسوی و دیرنوسوسی در رابطه با انگور است و با یکدیگر اشتراک دارند. توماری از برگ تاک، جنبه ای از معابد باکوسی است و این نقشمایه، همراه با پرستش او به آسیا نفوذ کرد، ولی نمادگرایی آن از میان رفت. در هنر و معماری عیسوی و در نظر عیسویان کهن تاک مظهر مسیح به شمار می رفت...». (هال، ۱۳۸۰، ۲۷٦) نقش تاک و انگور در نقوش کاشی کاری مساجد یا مدارس دوره های قبل همچون دوره صفویه به صورت نقوش پیچان اسلیمی به کار رفته و کم تر از نقش انگور به صورت واقع گرا استفاده شده است.

اما در نقوش تزئینات تعدادی از مسجد- مدرسه های دوره قاجار علاوه بر شکل اسلیمی آن، تحت تاثیر غرب به صورت واقع گرا نیز کار شده و اصولا این دسته از نقوش در دوره قاجار فزونی یافته است. نقش خوشه های انگور به صورت ترکیبی با نقش های دیگر به ویژه انواع گل سرخ و زنبق، منظره های معماری، گل و گلدان همانند نقش هایی که در تمبر ها، عکس ها و کارت پستال های وارداتی دیده می شود. (تصویر۸)همچنین در نقوش کاشی کاری مسجد–مدرسه های سپهسالار جدید(شهید مطهری)، قنبرعلی خان، میرزا موسی(عبدالله خان)، معمار باشی و سید اصفهان هلی به کار رفته است. (تصاویر۹و۱۰)هر چند در هنر تصویری ایران درخت مو و انگور بر روی ظروف و یا در حجاری های قبل از اسلام و در دوره اسلامی نیز از این نقوش بهره گرفته شده، اما به نظر می رسد، شیوه طراحی درخت مو، برگ های آن و انگور در این بناها از نمونه های تصویری غرب است و تصاویر تمبرها و کارت پستال ها نیزبه همین دلیل آمده است.

نقش تاج

«نقش تاج از تصاویری است که در تزئینات معماری تا اواسط دوره صفویه چندان مورد استفاده نبوده اما از این دوره به بعد در اغلب کاخ ها و معدود اماکن مذهبی دیده می شود. در برخی از نگاره های کاشی کاری وگچ بری، تاج در دست فرشته ها قرار دارد و این موضوع به نوعی نمادی برای بهادادن و ارزش نهادن به مقام شاه و یا سلطنت بوده است».(زنگنه، ۱۳۸۸، ۲۳۸)

نقش تاج در کنار نقش فرشته بال دار در نقوش حجاری ازاره و پاستون مسجد - مدرسه خازن الملک به کار رفته است و نیز بسیاری از عکس هاو تمبر شاهان قاجار همراه با تاج شاهی بوده است که می توان گفت یکی از دلایل

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۱۷-نقش انسان بال دار تاج به سر همراه با تسبیح و رحل قرآن در مقابل آن در قاب حجاری شده دو طرف کتیبه پیش طاق مسجد - مدرسه سردار قزوین، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

استفاده از نقش تاج در تزئینات بناهای دوره قاجار، تاثیر پذیری از عکس ها و تمبر های دوره قاجار می باشد. (تصاویر ۱۱و۱۲)

نقش فرشته

۱- کوپید

یکی از نقوشی که در مسجد- مدرسه خازن الملک وجود دارد،تصویر فرشته یا الهه عشق است که به صورت زن و کودکی بال دار(کوپید) در ازاره بنا به صورت یک جفت و هم قرینه به کار رفته است. (تصاویر۱۳و۱٤) در کتاب فرهنگ نگاره ای نمادها در شرق و غرب در مورد فرشته چنین آمده: «فرشتگان پیام آوران بال دار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می کنند » فرشته را

مظفرالـــــدین شاه قاجار (۱۳۲٤-۱۲۶۹ه.ق) و مـیرزا علـی اصغر خان صدراعظم (۱۲۷۵-۱۳۲۵ه.ق)، مـــاخذ: سایت کـــتابخانه مـــــلی www.Nlai.ir

مسجد - مدرسه خازن الملک، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

جدول۵-مقایسه تطبیقی نقش انسان با لباس در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار با عکس های دوره قاجار

تصویر۱۸- نقش گل و گلدان مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم(راست) و نقش گلدان در یکی از آثار دوره رکوکوی اسپانیا(چپ)، ماخذ تصویر راست: نگارندگـــان و چپ : گودرزی،۱۳۸۸، ۱۹۳

از آن جا که رابط آسمان و زمین می دانند، خواسته اند با ترسیم آن نوعی تقدس و حالتی روحانی به بناها بدهند[۱]. اجرای یک جفت و هم قرینه در مقابل اجرای بی قرینه نقش فرشته اروپایی ریشه در تفکرات ایرانی دارد که اشکال را به صورت قرینه و با یک نظم ریاضی اجرا می کردند[۲]. این کوپیدها ریشه در هنر رومی (روم باستان) دارندو در طاق نصرت های رومی به صورت قرینه هم آمده اند. حتی در نقاشی های دیواری پمپی نیز می توان این نقش را به وفور دید. از نمونه های اقتباسی خوب تصویر این کوپیدها در طاق بستان است که به دوره ساسانی بر می گردد. (تصویر۱٤چپ)

«در گوشه های بالای طاق تصـــــــــویر دو فرشته بال دار، مظـــــهر رب النوع فتح و پیروزی، مشاهده می شود که در دست هر یک تاجی مزین به نوار چین دار قرار دارد. این دو الهه پیروزی(نیکه) به سبک یونانی حجاری شده و هر یک از تاج افتخاری با نوارهای مواج به جانب دیگری دراز کرده اند. این تاج ها پر از مروارید می باشند؛ دو الهه یا فرشته های بال دار، روپوشی فراخ در تن دارد، موهای سر را حلقه وار با نواری بسته اند، آرایش و حالت این تصاویر شباهتی تام با پهلوانان یونان دارد».(حاتم، ۱۳۸۱، ۱۰۱)

نقش کوپید در دوره قاجار بر روی تمبر، عکس و کارت پستال های وارداتی از اروپا نیز دیده می شود که می توان گفت احتمالا بر کاربرد آن در تزئینات بناهای دوره قاجار تاثیر گذار بوده است. (تصاویر۱۵و۱٦) «اغلب هنرمندان دوره قاجار، به طور خودآموخته و اکثریت از راه تصاویر با معماری غرب آشنا و آن را درک و هضم کرده بودند». (بانی مسعود، ۱۳۸۹، ۷٤) اگر چه در ادوار پیشین سابقه فرشتگان بال دار وجود داشته ولی آن چه مسلم است نقش کوپید، نقش وارداتی است که از نمونه های تصویری غرب می باشد و تا قبل از دوره صفویه نمونه ای از آن دیده نشده است.

۲- نقش فرشته در قاب حجاری شده با رحل قرآن

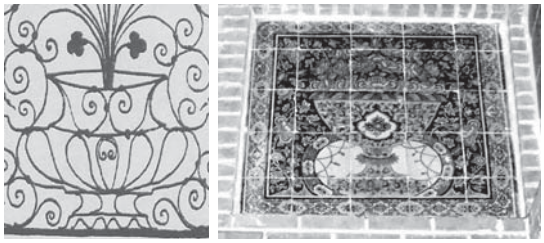
علاوه بر مسجد - مدرسه خازن الملک، در قاب حجاری شده دو طرف کتیبه پیش طاق مسجد - مدرسه سردار

۱-رجوع شود به فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب جیمز هال، ترجمه رقیه بهزادی، انتشارات فرهنگ معاصر تهران، ۲۹-۳۰

۲-رجوع شود به تـــــــاثیر هنر غرب بر نگاره های ایران در دوره قاجار (در هنر کاشی کاری و گچ بری)، آناهیتا اعظم زنگنه، به راهنمایی حسین سلطان زاده و مشاوره مهیار خراباتی، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی،۲۷۱-۲۷٤

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۱۹- نقش کاسه بشقاب سازی مسجد-مدرسه شیخ عبدالحسین(راست) و نقش گلدان در یکی از آثار دوره روکوکوی اسپانیا(چپ)، ماخذ: تصویر راست: نگارندگان، ۱۳۸۹ و چپ: (گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۹۲)

قزوین، نقشی به صورت انسانی بال دار تاج به سر همراه با تسبیح و در مقابل آن رحلی وجود دارد که بر روی آن کتابی که به نظر قرآن است، دیده می شود که نشان می دهد این الگو بیش تر رنگ و بوی ایرانی دارد و از آن برای اهداف و اعتقادات خود بهره جسته اند.(تصویر۱۷)

پیکره سلاطین و رجال دوره قاجار

عکس های بسیاری از شاهان قاجار همچون ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمد شاه و احمد شاه به صورت ایستاده و یا نشسته همراه با عصا و شمشیر، نقشمایه تزئینات بناهای معماری نیز قرار گرفته اند.از میان مسجد – مدرسه های دوره قاجار، نقش حجاری از نقش یک انسانی عصادار با لباسی بلند در مسجد – مدرسه خازن الملک اجرا شده است. این نقش درون یک قاب بیضی شکل همراه با دو گلدان گل در دو طرف، نقش پرده و دو فرشته بال دار به صورت قرینه در بالا و پایین قرار گرفته است. (جدول۵)

نقش گل و گلدان ، کاسه بشقاب سازی همراه با انواع گل به ویژه گل سرخ و زنبق

طرح های گلدانی در دوره صفوی به شکل ساده وجود داشته و تزئینات اندکی از نقش مایه های گیاهی در آن نقش بسته است. اما در دوره قاجار، گرایش هنرمندان کاملا طبیعت گرایانه بودو با تاثیرپذیری از غـــرب و طبیـــعت، کاشی های گلدانی با جزئیات و ریزه کاری های بیش تر را در تزئینات نشان می دهد.«با نگرشی دقیق تر معلوم می شود که نقشمایه هایی به صورت کوزه هایی پر از گل سرخ و زنبق، یا منظره های طبیعی اقتباس شده از کارت های پستی تازه وارد از اروپا، و گاه جایگزین درون قابی بیضی شکل از شاخ و برگ زرد رنگ، همه مضامین تصویری بی سابقه ای در کاشی کاری بوده اند». (فریه، ۱۳۷٤، ۲۹۱)

نقش گل و گلدان در تمامی ۱۱ مسجد- مدرسه مورد بررسی، به کار رفته است. علاوه بر نقش گل و گلدان، تحت تاثیر هنر غرب و به ویژه هنر روکوکوی غرب خاصه تزئینات آن هنر که در پرده ها، مبلمان، گچ بری بازنمود یافته و همچنین مکتب گل ومرغ شیراز نقشی به نام کاسه بشقاب سازی به وجود آمد. به این صورت که یک دسته گل در درون کاسه بشقاب با نقوش بسیار ریز و تزئینی قرارمی گرفت که در نقوش کاشی کاری مسجد – مدرسه های سپهسالار قدیم(شهید مطهری)، سپهسالار جدید(شهید بهشتی)، سید اصفهان ، شیخ عبدالحسین، معمار باشی دیده می شود. (تصاویر ۱۸و۱۹)این نقوش با محدودیت عناصر طبیعت گرایانه چون انواع گل ها به ویژه گل رز، زنبق، تاک، میوه به چشم می خورد.

نتیجه

دوره قاجار را می توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات اساسی رخ داد که نقش موثر و ویژه ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت.آشنایی و آگاهی از علوم و فنون جدید که منجر به ورود ایران به مدرنیته پس از شکست غم انگیز ایران از سپاه روس و امضای دو معاهده تحقیر آمیز گلستان و ترکمنچای شد.ارتباطات و مراودات فزاینده با غرب که موجب آشنایی و تاثیر پذیری هنر ایران از مغرب زمین گشت. تاثیر پذیری مستقیم هنر و معماری ایران از تحولات فرهنگی و دانش های جدیدی که در ایران شکل گرفت و از مهم ترین آن ها می توان به اختراع و ورود فن عکاسی، کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال های اروپایی به ایران اشاره نمود. این تحولات سبب الگوبرداری و تاثیرپذیری تزئینات مسجد – مدرسه های دوره قاجار از عکس ها، تمبر ها و کارت پستال های آن دوران گشت؛ به طوری که تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال دار، انسان با لباس اروپایی، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب سازی همراه با دسته گل های مختلف به ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی کاری و حجاری در این بناها به کار رفته است. (جدول ۷)

Archive of SID

www.SID.ir

جدول۷- انواع نقوش به کار رفته در مسجد – مدرسه های دوره قاجار متاثر از تمبر، عکس و کارت پستال

نقوش	شاخص ترین مسجد – مدرسه های دوره قاجار									
	میرزا موسی (عبدالله خان)	معمارباشی	فیلسوف الدوله	سید اصفهان	سردار قزوین	شیخ عبدالحسین	سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)	سپهسالار جدید (شهید مطهری)	خازن الملک	حاج قنبرعلی خان
منظره معماری	–	❊	–	❊	–	–	–	❊	–	–
انگور	❊	❊	–	❊	–	–	–	❊	–	❊
پرندگان	–	–	–	❊	–	–	–	–	–	–
تاج	–	–	–	–	❊	–	–	–	❊	–
انسان و فرشته بالدار	–	–	–	–	❊	–	–	–	❊	–
انسان با لباس اروپائی	–	–	–	–	–	–	–	–	❊	–
گل سرخ و زنبق	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊
گل و گلدان	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊
کاسه بشقاب سازی	–	❊	–	❊	–	❊	❊	❊	–	–

منابع و ماخذ

اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا، اکسیر التواریخ، تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ هجری قمری، به اهتمام جمشید کیان فر،تهران،موسسه انتشارات ویسمن، ۱۳۷۰.
اعظم زنگنه، آناهیتا، تاثیر هنر غرب بر نگاره های ایران در دوره قاجار (در هنر کاشی کاری و گچ بری)، استاد راهنما: دکتر حسین سلطان زاده، استاد مشاور: مهیار خراباتی، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۸۸.
افشار مهاجر، کامران، هنرمند ایرانی و مدرنیسم، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸٤.
بانی‌مسعود،امیر،معماری‌معاصرایران(درتکاپوی‌بین‌سنت‌ومدرنیته)،چ۳،تهران،نشرهنرمعماری‌سده،۱۳۸۹.
بوسورث، کایفورد ادموند،سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۱۳۷۱.
تالبوت رایس، دیوید، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
حاتم، غلامعلی، طاق بستان، جلوگاه هنر، فصلنامه تحلیلی- پژوهشی مدرس هنر، تهران ،دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱، ص۱۲۱-۱۹۱.
حسامی، مهدی، تصویرگران زیارتگاه های اسلامی در دوره قاجار، نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه ها موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۱، ش۵، بهمن و اسفند ۱۳۸۸.

Archive of SID
www.SID.ir

ذکاء، یحیی، تاریخ عکاسی، عکاسان پیشگام در ایران، سیرتحول عکاسی در دوران قاجاریه، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷٦.
سالاری طالقانی، معصومه، بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری عصر صفویه و قاجار، استاد راهنما: حسین سلطان زاده و استاد مشاور اسکندر مختاری،پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر ومعماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، بهار ۱۳۸۹.
سپهر، محمد تقی لسان الملک، ناسخ التواریخ، سلاطین قاجار، ج۱، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳٤٤.
شروانی، حاج زین العابدین، حدائق السیاحه، تهران، سازمان چاپ دانشگاه، ۱۳٤۸.
صافی، قاسم، کارت پستال های تاریخی ایران، تهران، موسسه فرهنگی گسترش نور، تابستان ۱۳٦۸.
عضد قاجار، ابونصر، بازنگری در تاریخ قاجاریه و روزگار آن، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷٦.
فریه، ر.دبلیو، ، هنرهای ایران، مترجم: پرویز مرزبان، تهران، نشر و پژوهش فرزان روز، ۱۳۷٤.
کمپر ، انگلبرگ ، سفرنامه کمپر ، ترجمه کیکاوس جهانداری ، چ۲ ، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳٦۰.
گودرزی، مرتضی، آیینه خیال: بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۸.
نظریان، داود، معرفی بنا، آرایه ها و نقوش مسجد و مدرسه شهید مطهری(سپهسالار)، مجله پیام مهندس، س۱، ش٤، تابستان۱۳۸۸،ص۸۸۷-۹۰۰.
نوین فرح بخش، فریدون، تمبرهای اولیه ایران، تهران، نشر فرح بخش، ۱۳۷۹.
هاجری، ضیاءالدین، تمبر جام جهان نما، تهران، انتشارات آوای نور، ۱۳۷۵.
هرندی، محمد جعفر، حوزه های علمی دینی شیعی در ایران از آغاز اسلام تا دوره مشروطیت، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی، ج۱، تهران، بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۳، ص۵۵۳-۵۵٤.
هال، جیمز. فرهنگ نگاره ای نمادها در شرق و غرب. مترجم رقیه بهزادی. تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰.
Brend, Barba, Islamic art, Biritish musem pers, 2001.
Http:// www.Allcollection.net
Http:// www.Ayandenews.com
Http:// www.barbspics.com
Http:// www.Colnect.com
Http:// www.Christies.com
Http:// www. Ebay.co.uk
Http:// www. Fouman.com
Http:// www.Germanpostalhistory.com
Http:// www.Mnartists.org
Http:// www.Nlai.ir
Http:// www.Philatelyhobby.blogspot.com
Http:// www.Qajarwoman.org
Http:// www.Jayrewcraftshop.co.uk
Http:// www.Thescrapbookcompany.co.uk
Http:// www.Shutterstock.com
Http:// www.Jayrewcraftshop.co.uk

Archive of SID

www.SID.ir